

Тема: Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль.

1. Народна астрономія.
2. Народна метеорологія
3. Народна метрологія
4. Народна математика
5. Народна педагогіка

Література.

1. Воропай О. Рослини у звичаях і віруваннях українського народу // *Основа*. -1995. - № 8. - С.135-156.
2. Ковальчук О. Українське народознавство. - К., 1994. – С.70-109.
3. *Культура і побут населення України: Навчальний посібник* /В.Наулко, В.Горленко та ін. – К., 1993.
4. Лозко Г. Українське народознавство. – К., 1995.
5. Мірчук Іван. Світогляд українського народу // *НТтаЕ*. - 1996. - №1.
6. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994.
7. Стельмахович М.Г. Народне дитинознавство. – К., 1991.
8. Таланчук О. Духовний світ українців. - К., 1991.
9. *Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах* / За ред. А.Пономарьова. – Опішне, 1999.

1. Народна астрономія.

Народна астрономія – сукупність раціональних астрономічних знань та космологічних уявлень народу. Астрономія як наука на Україні була відома ще з 16 ст. і викладалась у братських школах, а у 19 ст. – в ряді університетів. У Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві працювали астрономічні обсерваторії. І Навіть у 20 ст. селяни широко послуговувалися набутими з давніх-давен знаннями про небесні світила та циклічність у природі.

Народна астрономія виникла тисячі років тому, оскільки вона була вкрай необхідна для землеробства, скотарства, торговельних зв'язків. Не випадково в Україні назви багатьох небесних об'єктів пов'язані саме із господарською діяльністю. Наприклад, сузір'я *Велика Ведмедиця* мала назву

Великий Віз, Мала Ведмедиця - Малий Віз або Пасіка, Лебідь – Хрест, Орел – Дівка воду несе, Оріон – Чепіги або Полиця, Граблі.

Знали наші пращури і найяскравішу із планет – Венеру. Вони її називали Вечірньою зорею, Вечірницею, а перед сходом сонця – Вранішньою зіркою, Зірницею, Денницею.

Положення сузір'їв та зірок над обрієм слугувало також основним мірилом часу після заходу Сонця. Вже Віз перевернувся – скоро світатиме, - казали селяни. Важливим орієнтиром уночі був і Чумацький Шлях, який сприймався як покажчик напрямку на південь – у вирій.

Поділ доби і дня в українців з давніх-давен пов'язувався з положенням Сонця над обрієм. Селяни відрізняли ряд проміжків доби: близько півночі, північ, над північ, досвіток, ранок, схід сонця, недіleshні обіди, полудень (підвечірок), вечір. Пору дня визначали за допомогою Сонця: вимірювали довжину тіні власної постаті кроками і точно встановлювали час. Після заходу Сонця час визначали за зорями. Особливо велика роль у цьому належала Вові та Волосожару. „Перекинули Вову”, - казали на Полтавщині, визначаючи час у ночі. Важливим орієнтиром уночі, особливо у далеких мандрівках, була Млечна Путь, або, як її називали українці, Чумацький Шлях. У народі він розглядався або як напрямок шляху для чумаків, які їздили на Південь за сіллю, або як дорога у вирій – теплі краї, куди відлітають на зиму птахи.

Своєрідним календарем був Місяць. Спостереження його сходу і заходу стало основою поділу року на місяці, а сам термін, що означає 1/12 частина року, збігається з назвою небесного світила. Відповідно до фаз Місяця календарний місяць поділявся на кілька частин (молодик, підповня, повня, остання квартира), а тридобовий період невидимості у русі Місяця називався переминою.

Ще у 16 ст. запорозькі козаки перепливали Чорне море, орієнтуючись тільки по небесних світилах, а пізніше – найпростішими компасами. Прості люди добре розуміли, що одні зірки розташовані ближче до Землі, інші – на

більшій відстані. Цікавими є уявлення про будову світу: „Сам світ круглий, як яблуко, нема йому ні початку, ні кінця”, земна куля уявлялась у системі Всесвіту як жовток у яйці, Місяць – як небесний камінь тощо.

2. Народна метеорологія

Народна метеорологія – одна з найдавніших галузей народних знань, що обіймає систему прикмет, раціональних спостережень і достовірних передбачень про погодні зміни на близький чи віддалений час. Землеробський характер господарських занять українців зумовлював цілковиту залежність успішного проведення сільськогосподарських робіт, а відтак і добробуту селянина, від природнокліматичних умов. Усвідомлення цього вимагало уважно приглядатись до навколишнього середовища, розвивати спостережливість, виявляти причинно-наслідкові зв'язки між зміною певних атмосферних явищ, характером поширення звуку, поведінкою тварин, станом рослин та наступною зміною погоди.

Широко побутували прикмети, що дозволяли прогнозувати погодні зміни протягом найближчого часу за особливостями сходу і заходу Сонця, його кольору, за виглядом нічного неба, яскравістю зірок і Місяця тощо. Наприклад: *Вечором сонце заходить за хмару – буде дощ; Чистий захід сонця – на добру годину; Сонце при заході яскраво-червоне - на вітер; Місяць обгородився – на дощ; Стовпи біля місяця – на вітер; Місяць-молодик сходить ріжками вниз – на дощ; Молодик з'являється у дощову погоду – місяць буде дощовий; Червоно-багряні зорі звечора – на негоду; Ясне зоряне небо – на погоду.*

Були прикмети, що пов'язані з атмосферними явищами. Так, наявність роси, туману вранці вважалося ознакою доброї погоди, а рух хмар проти вітру – вірною прикметою негоди. Зважали і на колір хмар: *важкі сірі хмари – на грозу, а червонуваті при заході сонця – на вітер (Вінниччина, Тернопільщина).* Найближчу погоду підказував і вітер: *західний вітер мав*

приносити дощ, східний – засуху, а північний – похолодання. Вважалося, що після появи райдуги (веселки) настає гарна погода.

До достовірних належали також передбачення, пов'язані з певними гідро температурними змінами в атмосфері, які спричинили зміну стану предметів та явищ: *Духота в повітрі – на грозу; Зволожується сіль чи хліб – на негоду; Дим стелиться, погано горять дрова – на відлигу.* Примічали також, що перед дощем виразніше чути звук потягу, дзюркіт води, шум лісу, гуркіт води тощо.

Значна група передбачень ґрунтується на спостереженнях за поведінкою тварин, птахів, риб, комах тощо. Переважали тут свійські тварини: *Кіт дере лапами, собака качається – на вітер; Пітніє шкіра великої рогатої худоби – на дощ; Свиня солом у барліг носить – на великий холод, завірюху; Кури чубаються – на дощ; Качки, гуси ховають голови під крила, стоять на одній нозі – на холод та ін.*

Приглядалися і до мешканців дикої природи: *Птаство рано і дружно відлітає восени – рання зима буде; Високо летять птахи, повертаючись із вирію, - на тривалий холод; Багато кує зозуля, крук кричить – на дощ; Вороння збивається зграями і сідає на верхівки дерев – на холод, а якщо забивається у крону дерева, - на хуртовину; Горобці купаються у поросі – на дощ; Крім удень риє – на зміну погоди; Бджоли ховаються у вулик – на дощ; Риба вискакує з води – на дощ; Коні збиваються до купи – на велику грозу.*

Достовірними прикметами вважали також зміни у рослинному світі: *Якщо шишки високо на смереці, - на довгу холодну зиму, а якщо низько, - навпаки; Рано жовтіє листя – рання зима буде; Багато лушпиння на цибулі – буде люта зима; Багато з'явилося грибів у лісі – буде дощ; Конюшина згортається, сильніше пахнуть квіти – перед дощем.*

Існував цілий комплекс прикмет, що відбивали певні закономірності взаємозв'язку погодних явищ у різні пори року. Тут помітні християнські нашарування.. Прогнозували по відношенню до важливих релігійних свят. Наприклад, Якщо на Стрітення (15 лютого) півень води нап'ється, то до Юрія

(6 травня) віл напасеться; По Петрі (12 липня) – то й по теплі; Покрова (14 жовтня) покриє як не листом, то снігом тощо.

За всієї своєї достовірності народна метеорологія мала у своєму складі й чимало забобонних повір'їв. Зокрема, намагаючись гарантувати урожай та уникнути небажаних погодних явищ, селяни широко послуговувалися магічними обереговими засобами, численними табу та обмеженнями щодо певних видів робіт у відповідні дні.

Майже у кожному селі були свої знавці-метеорологи, котрі вели спеціальні щоденники спостережень за погодою і були добре обізнані з цією цариною народного досвіду.

3. Народна метрологія

Народна метрологія – галузь народних знань, пов'язана із визначенням фізичних параметрів оточуючого світу і предметів, що знаходяться в ньому. Традиційні метричні одиниці, що побутували на Україні, походять від давньоруських, утворених за антропометричним принципом, тобто за еталон виміру бралися частини людського тіла. Серед найдавніших народних вимірів місткості є такі, наприклад, як *ковток*, *пригорща*, *жменя*. Нерідко такими еталонами слугували господарсько-побутові предмети чи знаряддя праці (коса, весло, відро, бочка тощо).

При вимірюванні довжини речей та відстані застосовували відомі ще з часів Київської Русі міри: *п'ядь*, *лікоть*, *ступня*, *сажень* (2,13 м), *десятина* (2400 сажнів), що були пов'язані з природними рухами людини – ходінням, розведенням пальців, розмахом рук. Із 17-18 ст. поширюються такі міри, як *аршин* та *верста* (500 сажнів). Аршин поділявся на 16 вершків або чотири чверті і дорівнював приблизно 71,1 см.

Подекуди існували досить оригінальні міри відстані на землі: *кидь* (Харківщина), *палку закинути* (Полісся), *довержай* (Закарпаття), що означали відстань, на яку можна кинути камінець, грудку землі чи палицю. Користувалися ще *кроком* або *ступнею*, що дорівнювали одному *аршину*. На

Полтавщині була відома й така одиниця, як *приг* (близько одного сажня, утворювався при стрибанні з допомогою палиці). Популярною мірою була *гона*, причому розрізняли *добру гону* (120 сажнів), *середню* (80), *малу* (60). Для ретельнішого обчислення землі до різних одиниць виміру додавали *гаки*, величина яких коливалася від чверті до цілої гони.

Українські селяни користувалися досить поширеними народними способами виміру площі земельних ділянок. За основу його бралася площа прямокутника з розмірами 30 на 80 або 40 на 60 сажнів. Вживалися також офіційні одиниці виміру – *десятина*, *морг*(0,57 га) тощо. Побутували й більш давні народні міри – *день*, *опруг*(ділянка виорана волами за третину, четвертину дня), *різа*, *лан* (міра недільної орної землі 30 а потім 10 десятин) , *півланок*, *одріз*, *клітка* та ін. Деякі з них (*день*) означали кількість витраченого часу на обробіток певної ділянки або кількість зібраного урожаю на певній площі.

Відзначимо оригінальний народний спосіб вимірювання відстані до недоступних предметів: бриль насували на очі так, щоб його край перебував в одній площині з очима і предметом, відстань до якого вимірювалася. Потім відшукали інший, доступний предмет, що знаходився у тій самій площині. Вимірявши відстань до нього. Прирівнювали її до відстані до недоступного предмета.

При вимірюванні сипких речовин теж користувалися народними одиницями. Зокрема, зерно міряли *міркою* (посудиною на пуд (16 кг) або півпуда ваги), *лантухами* (п'ять пудів). На Поділлі міряли *корчем*(8 пудів), який містив вісім пудів. Подекуди користувалися і давньослов'янською одиницею – *четвериком*, що дорівнював 24-26 л. Урожай обчислювали *копами* (60 снопів), *хурами* та *возами* (кількість снопів, що вміщувались на возі чи хурі при їх транспортуванні на тік). На Закарпатті побутував *ферділь* - дерев'яна діжка, що вміщала 25 кг. Зерна. Віком міряли картоплю, кукурудзу, яблука, а вагу м'яса та риби обчислювали офіційною мірою – *фунтами* (400 г) та *оками* (чотири фунти).

Існували народні одиниці виміру рідких речовин. Так, на Гуцульщині молоко міряли дерев'яним *міртуком* (близько 1 л), *галетами* (діжками на 6-12 л.), *дерцями* (100 г). На Закарпатті – *кубкою* (0,5 л) і *феллю* (2,5 л). Воду та горілку повсюдно міряли *квартами* (дві пляшки), *горнцями* (чотири кварта), *відрами* (10-12 л).

У ткацькій справі послуговувалися такими одиницями, як *чисниця* (три нитки), *пасмо* (10 чисниць) *півмітками* (20 пасом). Биті коноплі вимірювали *жменями*, *повісмами* (10 жмень) тощо.

Отже, система народних метричних одиниць і самотутня метрична термінологія в українців була досить розвинутими.

4. Народна математика

Народна математика – сукупність народних математичних знань та навичок, в основі якої лежать потреби практичної діяльності (необхідність виконання різних арифметичних дій при проведенні землемірних робіт, зведенні житла та інших споруд тощо).

Математичні знання наших предків-слов'ян були досить ґрунтовними, про що свідчить факт використання букв алфавіту для запису великих чисел без додаткових нових позначок: 10 000 – тьма, 100 000 – легіон, 1 000 000 – леодр, 10 000 000 – ворон, 100 000 000 – колода.

Недоступність отримання професійних математичних знань для широких верст українського населення в минулому зумовлювала удосконалення найпростіших традиційних прийомів лічби, вимірювання, способів зображення чисел і т. ін.

На Україні найдавнішими засобами лічби були пальці рук, різні дрібні предмети. Так при лічбі на пальцях, або, як називали, *на колодочках*, на одній руці було прийнято налічувати 15 „колодочок” з долоні та 15 – з іншої частини цієї ж руки. З предметів використовували картоплини, квасолини, палички та ін. Для економії лічби існували числові групи: *пара*, *трійка*, *п'ятка*, *десяток*, *копа* тощо. Парами лічили худобу, птицю, хатнє добро

(чоботи, підошви), трійками – нитки у прядиві (три нитки складали чисницю), п'ятками – снопи, десятками – яйця, гарбузи, кавуни, копами – яйця та снопи.

Українська народна математика мала у своєму арсеналі оригінальні способи зображення чисел. Одиниці позначалися паличками, десятки – хрестиками, сотні – кружечками, тисячі – квадратами, дробі – горизонтальними або похилими рисками. Що ж до дробових чисел, то їх передавали переважно в усній формі з відповідними назвами (*половина, чверть, осьмушка, шістнадцятка та ін.*).

Для написання числових знаків використовували найрізноманітніші предмети (дощечки, палички), на яких писали крейдою і вугіллям. Проте найчастіше для цього послуговувалися одвірками, дверима, стінами, на яких малювали рисочки або карбували зарубки. Досить поширеними були зарубки на невеликих дощечках, прямокутних брусках чи палицях. Такі своєрідні „документи” використовували лісоруби, ремісники, ними послуговувалися, позичаючи гроші, здаючи податки, засипаючи в амбри на зберігання зерно тощо. Карбування у різних місцевостях України мало різні назви (*карбики* на Поділлі, *цурки* на Полтавщині, *лаваші* на Гуцульщині, *бірки* на Київщині).

Арифметичні дії виконували усно. Існували своєрідні народні назви дій – *додавати, докласти, відкинути, відлічити*. Поширеним був спосіб додавання, коли спочатку додавали сотні, потім десятки, а в кінці – одиниці. Множили шляхом повторного послідовного додавання. Ділення виконували, підбираючи частку послідовним повторним відніманням.

Українські селяни знали й деякі основи геометрії. Зокрема, вони мали уявлення про просту й ламану лінії, про властивості рівнобіжних ліній тощо. При будівництві хат та виготовленні бондарських виробів використовували властивості діагоналей прямокутника (щоб побудувати стіни під прямим кутом), обчислювали відношення довжини кола до діаметра (за останній приймали третину довжини кола). Бондарі та теслярі вміли користуватися циркулем. Розписуючи хати, побутові вироби, селяни послуговувалися

різними геометричними фігурами. Українцям були відомі оригінальні прийоми визначення відстані до недоступного предмета, виміру площі земельних ділянок різноманітних форм. Знали й основи механіки, які використовували при будівництві хат, вітряків, культових споруд та ін.

5. Народна педагогіка

Народна педагогіка – сукупність традиційних форм і засобів виховання, навчання та підготовки дітей до життя і праці. Основою української народної педагогіки є трудове виховання. Згідно з народною мораллю, праця – це найвища чеснота, найголовніша засада життя. Вітаючи народження дитини, завжди бажали, *щоб було охоче і робоче*.

Народне дитинознавство стверджує, що інтелект і мораль дитини на дві третини формуються у дошкільному віці завдяки спадковості, вихованню. Народ вчив: „Виховуй дитину, поки вона упоперек лави лежить”, „Яке насіння – таке й коріння”, „Хочеш зіпсувати дитину – дозволь їй робити все, що вона забажає”.

Суттєва роль у вихованні дітей та молоді традиційно відводилася громаді, та все ж основною ланкою у цій справі була сім'я. Турбота про здоров'я, фізичний розвиток дітей, прищеплення їм працелюбності, необхідних трудових навичок – усе це звичайно покладалося на матір. Дітей залучали до праці з наймолодшого віку: в п'ять – шість років вони вже пасли гусей, колисали молодших братів та сестер. Поступової привчали до виконання постійних господарських обов'язків. Згідно з традиційним поділом праці на жіночу та чоловічу дівчатка прибирали у хаті, пололи в городі, доглядали за дітьми, м'яли коноплі тощо, хлопчики ж заготовляли та рубали дрова, випасали худобу, молотили збіжжя, допомагали на пасіці. Молодь віком з 16 до 18 років уже працювали нарівні з дорослими. Про юнака такого віку казали: *він уже косар*.

Виховними функціями народна традиція наділяла дитячі й молодіжні ігри, розваги та обряди, казки та прислів'я, адресовані дітям. В іграх

імітувалися певні виробничі процеси („А ми просо сіяли”, „Сіять мак” та ін.), у колядках та щедрівках оспівувалася селянська праця. Саморобні іграшки копіювали землеробський реманент та предметне середовище хлібороба. Навіть дозвілля юнаки та дівчата поєднували з працею: нерідко на вечорницях молодь лушила кукурудзу, дівчата ткали й вишивали і т. ін.

Дітям змалку прищеплювали глибоку повагу до батьків та старших, до сімейних та громадських традицій. Над усе народна мораль ставила такі чесноти, як працелюбність, доброзичливість, щирість, чуйність, взаємодопомога. Народна поезія, героїчний козацький епос виховували не одне покоління української молоді палкими патріотами.

Серед українців побутувало поважне ставлення до освіти, батьки намагалися будь-що віддати своїх дітей у науку. Впродовж віків у народному середовищі виробилися оригінальні способи виконання арифметичних дій, розвитку дитячого мислення (загадки, головоломки) та мови (казки та вірші, скоромовки тощо).

Належне місце у народній педагогіці займало фізичне виховання. За допомогою традиційних забавок (*ладки, сорока-ворона, дибки*) батьки стимулювали фізичний розвиток дитини уже в ранньому віці. Цьому ж слугували різноманітні пристрої для сидіння, стояння та ходіння немовлят (*царки, замки, гудзи*). Підлітків заохочували до рухливих ігор, плавання, катання на санчатах.

У сім'ї дітям намагалися прищепити певні естетичні уявлення та смаки. Починаючи з колискових і далі через обрядову поезію та народне мистецтво дітей прилучали до світу прекрасного. За звичаєм, молодь навчали грі на музичних інструментах (сопілці, дриббі, скрипці), малюванню, різьбленню, вишиванню тощо. Участь дітей та молоді у календарних святах та обрядах виховувала в них емоційність, поетичне світосприйняття, розуміння зв'язку людини і природи.